

TEREKEME -KARAPAPAHTÜRKLERİNİN GÖRENEK GELENEKLERİ (MUŞ-BULANIK ÇEVRESİNDEN ÖRNEKLER)

Muhammet KEMALOĞLU¹

ÖZET

Karapapahlar veya Terekemeler (Qarapapaqlar, Terekemeler), özbeöz Türk etnik boylarından biri olarak, Türkiye'de genellikle Doğu Anadolu'da (yoğun olarak Ardahan, Kars illerinde), kısmen de Erzurum, Adana, Ağrı, Sivas, Eleşkirt, Bursa, Kayseri, Muş bölgelerinde, Gürcistan'a bağlı Aşağı-Kartlı/Borçalı, Azerbaycan'ın Kazah, İran'ın Sulduz bölgelerinde yaşamaktadırlar. Karapapahlar en yoğun ve toplu olarak (yaklaşık 500 bin nüfus) Gürcistan'a bağlı Borçalı bölgesinde bulunmaktadır ve Türkiye'deki Karapapahların ata yurdu bu bölge kabul edilir. Karapapah ve Terekeme çoğu zaman eş anlamlı kelimeler olarak kullanılır. Bunlardan Karapapak daha çok etnik boy, Terekeme yaylaklı, kışlaklı yaşam tarzı sürdüren toplum olarak bilinir. Bu çalışma da Karapapah-Terekeme Türklerinin Muş ili Bulanık ilçesi çevresindeki sözlü kültüründen örnekler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bulanık, Karapapah, Muş, Terekeme, Sözlü Kültür

¹ muhammetkemaloglu@gmail.com

EXAMPLES OF CUSTOM CUSTOMS KARAPAPAH-TEREKEME TURKS (AROUND MUŞ -BULANIK)

ABSTRACT

In this study, a short description of art concept which refers to the status of these concept in our time have been done. Arts management and arts manager concepts are described. Arts management, communities that the importance of cultural values in their and have mentioned the impact of the operation of management functions. Arts management functions (Planning, Organizing, Execution, Coordination, Control) are described everyone. Also, the complex structure of art management is mentioned. The country's policies position in the art management is tried to explain; mentioned characteristics of a good art manager. A short history of art management is explained and associated with today.

Keywords: County of Bulanık, Turkish Culture, Terekeme, Muş, Oral culture.

GİRİŞ

Terekeme-(Karapapag-Karapapax-Karapapah, "Türkmen" sözcüğünden türemiştir (Andrews, 1992: 99; Caferoğlu, 1988: 69; Dündar, 1981: 216; Kalafat, 2005: 57-58; Alyılmaz, 2002: 290; Bilgili, 2002: 29; Açoğlu, 2002: 218; Akpınar, 1994: 465-467; Kalafat, 2001/31: 26-30; Metin 1997: 10-16; Valehoğlu, 2005a:4-8; Valehoğlu, 2005b: 3-7; Nebiyar, 2005: 9-13; Rzevi, 2005: 8-12). Terekeme sözcüğü, terek; raf, dolap gözü, Terakime (Arapça ve Farsçada); Türkler, Etrak (Arapça) Türk, siper, siperlik, sütre anlamlarına gelir (Kutalmış, 2003: 251). Osmanlılar döneminde, devlet adamları ve yöneticiler bu kavim için "Türük" kelimesini kullanmışlardır. Türük kelimesi konar-göçer köylü halk anlamına gelmektedir. Terekeme sözcüğünün kaynağına yönelik farklı rivayetler vardır.); Kalafat, Türk Mistik Kültüründe "Er" veya Halk Kültürümüzde "Er Tiplemesi" adlı makalesinde, Terekeme, terek/ağaç kültü, ağacın piri bağlantılıdır, der (VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, 2006: 3; Caferoğlu, 1988: 69). Kelimenin "Türkmen/Türkman²" kökenine dayandığı görüşü ise çok güçlü gözükmektedir. Çünkü Türkmen kelimesinin Arapça çokluk biçiminin "Terakime" olduğunu biliyoruz. Ferit Devellioğlu'nun Osmanlıca Sözlük'ü (Devellioğlu, 1993) ve Ebulgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terakime'si (Ebulgazi Bahadır Han, Tercüman 1001 Temel Eser) bu kelimenin varlığı konusunda bize tanıklık ediyor. Bu "Terakime" kelimesi ünlü uyumuna girerek kolayca "Terekeme" biçimini alabilir (Kemaloğlu, 2011: 61-67; Alışık, 2005: 10-25³; Kemaloğlu, 2012: 59-60).

Terekemelere ayrıca "Karapapah" ta denmektedir. Türkler arasında başa takılan başlıklara izafeten, urug, boy ve oymak isimlerine rastlanmaktadır. Mesela, siyah başlık (papak, kalpak) giyen bir Türk boyunun adı "Karakalpak" veya "Karapapah"tır (Karapapahlar, İslam

2 Türk Boy Adları ve Devletleri İle Oğuz Kelimesinin Tarih İçindeki Söyleniş Biçimleri: Oğuz: Guz, Guzziye, El Guzz.Kara Guz, Sir Tokuz Oğuz, Üç Oğuz, Uğuz, Oyguz, Ögüz, Toğuz, Uz, Gagauz, Uzbek,Avşar: Afşar (İranlılar-Farşlar) , Horzum: Harzem, Harezm, Horezm, Kharezem, Harizm,Türkmen: Türkoman, Turcoman, Türkmanend, Terek, Terakime, Terekeme.

3 1239'da Türk-Moğol unsuru ile birlikte Doğu Avrupa seferine iştirak eden ve tarihi kaynaklarda "külâh-ı siyah" olarak belirtilen Türk boyu Karapapahlar'ın cediti olmalıdır. Suldüz Karapapahları, İran ve Rus sınırlarının tespit edildiği 1828 Türkmençay anlaşmasından sonra Borçalı-Kazah çevrelerinden göç etmişlerdi. Z.Velidi Togan, Boroçoğlu Kıpçak boyunun, Hazarlar döneminde Orta Kür ırmağının sağ taraflarında, kendi adlarıyla Borçalı adı ile tesmiye olunan sancakta yaşadıklarını belirtmektedir.Bu kayıt, Borçalı ve dolayısıyla Karapapahlar'ın o topraklardaki tarihinin delilidir.Karapapahlar'ın şive özelliklerine bakıldığında, Azerbaycan diyalektleri içerisinde, Kazak-Borçalı gurubu daima "Kıpçak gurubu şiveleri" olarak tasnif edilmiştir.

Ansiklopedisi: 470; Yılmaz, 2007: 1, 12; Baskakov, 1958: 364; Bala, 1967: 339). Buhara Mektebine mensup bir Sünni tarikatı da "Yeşilbaş" olarak adlandırılmaktadır. Türkiye'de "Karabörk" (Ölmez, 2002; dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id:12&sayi_id:843)⁴, "Karabörklü", "Kızılbörklü" (Sümer), Aydınogullarının "kızıl renkli börk" giydiklerini yazmıştır (Eyüpoğlu, 1987: 262, 275, 277, 279, Melikoff, 2004: 33-35, 63-86; Avcıoğlu, 1997: 2239-2240, 1884, 154; Joseph Von Hammer, 1990: 8; Başgöz, 2003: 92, Çetinkaya, 2005: 424-446; Akdağ, 1975: 15), "Akbaşlı" ve "Akbaşlar" isimleri ile pek çok köy bulunmaktadır (Eröz, 1990: 81-82; Fırlalı, 1989: 9-10; Behnan, 1964: 254). Bu da büyük ihtimalle o dönemde kalpak giyen Kafkas Türklerine verilen addır. Karapapahlar, Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın müritlerine giydirdiği, on iki imamın adı yazılı on iki dilimli "taç" adlı kızıl kavukları reddederek Sünniliklerini belirtmek üzere ısrarla "kara papak" giymişlerdir (Kırzioğlu, 1998: 467; Caferoğlu-Yücel, 1976: 1118; Kemaloğlu, 2012: 59-60; Kemaloğlu, 2011: 61-67). XII. -XIII. yüzyıllara geldiğimizde Borçalı ve Kazahlı urukları Terekeme olarak adlandırılmıştı (Yeniaras, 1994: 33).

Karapapaklar (Terekemeler) önceden Kazah, Derbent ve Borçalı nehirleri boyunca yaşarlardı (Güler-Akgül-Şimşek, 2001: 505; Kalafat, 2002: 84-99; Kalafat, 2004: 174; Kalafat, 1998: 11, 12). Karapapah-Terekemeler, Tiflis, Karabağ, Loru, Ahılkelek, Gence ve Şirvan dolaylarında yurt tutmuşlardı. Günümüzde Tiflis yörelerindeki Borçalı, Karayazı, Karaçöp, Mühren bölgelerinde, Gence yakınındaki Kazah, Ağstafa, Tovuz ilçelerinde, Şirvan çevrelerinde köyler olarak kendilerini Karapapah sayan toplumlar bulunmaktadır. Bu civarlardan Ardahan, Kars illerimize, oradan da İç Anadolu'ya ve başka yerlere Karapapah göçleri 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın 30'lu yıllarına kadar "kaçakaç" ve "mübadele" göçleri dönemlerinde birkaç kez (1830, 1855, 1877, 1905, 1918, 1921, 1924, 1931 yıllarında) göç etmişlerdi (Memmedli Ş.-Gocaeva G. 2009:219-226; Karapapahların Gürcistan'dan Osmanlı'ya Kaçakaç Göçleri, Terekeme Karapapak Türkleri Kültür ve Sanat Derneği Sitesi,

<http://www.terekemekarapapakturkleri.com/?Bid=1181492>).

4 Tarama Sözlüğü'nde "börk, börke, börki başa giyilen külah,kalpak gibi şeyler" biçiminde yer alan sözcüğün Osmanlıcası için Radloff, börk ve bürük sözcüklerini verir.

Ardahan-Çıldır'daki, Kars'taki, başka yerlerdeki, ayrıca Muş-Bulanık'taki Karapapakların kuşak dedelerinin mezarları günümüzde Borçalı'daki, Kazah'daki hem boyluları tarafından korunmaktadır (Kobotaran, Nabi Tebriz Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı, I. Cilt, Yüksek Lisans Tez, Adana, 2008: 16; Kalafat, 2002: 84-99; www.gocsempozyumu.org/turkiyeyegocilt.htm; Arı, 1960: 7; Kırzioğlu, 1953: 200; Memmedli, 1996: 8, 16, 27, 29, 37, 40, 48, 62, 63, 68; Kemaloğlu, 2011: 61-67).

Terekeme- Karapapah Halk İnançları

Halk inançları, düğünlerle, gündelik yaşayışla, iktisadi, ticari, davranışla, hava tahmini, güzel sanatlar ve edebiyatıyla vb. yüzlerce konuyu ihtiva eden zenginliğiyle, bunların yer yer manevi ve dini inançlarla ilgi göstermesiyle elbette çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Halk inançlarında büyüye, taşlara, ağaçlara, ölümlere, ağaçlara, uğurlu uğursuz günlere, güneşe, aya, yıldızlara, fallara, aynalara, falcılığa, gaipten haber vermeğe dair yakınlık veya bağlılık görülmektedir. Hatta bu gibi inançlar teşvik bile görmektedir (Tanyu, 1980, 131). Bu kutsallar toplum hayatını yönlendirme özelliğine de sahiptirler. Halk arasında yaygın olan toplumsal kabullenmeler, benimsemeler, görenek-gelenek olarak varlığını sürdüren birtakım folklorik uygulamalar halk inançları şeklinde adlandırılmaktadır. Türk milleti de tarih boyunca, değişen ve gelişen kültür yapısı çerçevesinde, çeşitli dinleri ve inançları benimsemiştir (İlkden ve Akpınar, 2010:243-253). Hafif şaman öğeleri taşıyan farklı bir dinsel bakış açılarına sahiptirler. Ülkemizde Şii Terekemelerin olduğu da bilinir. Günümüzde Terekeme Türklerinin oynadıkları Kalender Barı, vaktiyle pirleri Kalender Veli'yi karşılamak için oynadıkları oyundan kalmıştır (Arslanoğlu, 1999:61, 62, 63, 71, 72).

Karapapah-Terekeme Türkleri arasında; Han Çınar, Dağdağan, İncir, Karaağaç, Sakız Ağacı, Nar Ağacı, Zoğal Ağaçları kutsal kabul edilmektedir (Əsgərov, 2008:383; Seyidov, 1996:152). Fakat asla bu ağaçlara tapmamışlardır. Karapapah-Terekeme Türklerinde dağ-kaya kültü de yaşamaktadır. Bazı dağlar “er kişi” olarak kabul edilirler. Bu dağlar genelde çıplaktır. Yaşlı kadınlar çıplak dağ veya kaya gördüklerinde “yaşmaklanmak” zorundadırlar (Kalafat, 2011:359-370).

Karapapah-Terekeme Türklerinin halk inançlarında dünyanın yaratılışı ile ilgili değişik inançlar vardır. Karapapah-Terekeme Türklerinin inançlarına göre, eskiden yer ile gök bitişikti.

Türklerin Gök Tanrı inancına paralel olarak bugün şamanizm olarak adlandırılan başka bir inançları da bulunuyordu. Fakat Şamanizm asla bir din olarak Türkler arasında yayılmamıştı. Günümüzde Anadolu'nun değişik bölgelerinde ağaçlara bez bağlanması ve dilek tutulması da aslında İslam öncesi Gök Tanrı inancıyla alakalıdır.

Eski Türk inancına göre hasta birinin tüm dert ve hastalıklarının bir başkası tarafından alınacağına inanılırdı. Hastanın etrafında dönen kişi **“Derdin alım”** veya **“Gadan alım”** - **senin bütün dertlerini ben aldım** diyerek o kişiyi iyileştirdiğine inanırdı. Günümüzde Kafkas'ta ve Doğu Anadolu'da yaşayan Türkler arasında kullanılan **“başına döneyim”** sözü de işte bu inancın bir devamı olarak kabul edilmektedir. Yani bir bakıma nezaket ve rica anlamında kullanılmaktadır. Karapapahlarda gök ile ilgili inanışlar oldukça yaygındır. Gök kuvvet olarak algılandığı için dua ve beddualara konu olmuştur. Karapapahlar'da dünyanın yaratılışı ile ilgili söylentiler mitoloji yüklüdür. Karapapah halk inançlarına göre, evvelce yer ve gök bitişik iken sonradan suların çalkalanması neticesinde su yerin göbeğini yarmıştır. Karapapah (Terekeme) Türklerinde yaşayan bir kişi, rüyasında ölmüş birisini görse ertesi gün yedi kapı dolaşır hayır işler. Karapapah-Terekeme Türklerinin hemen tamamı Müslüman'dır. Sünni-Hanefi mezhebi en yaygın mezheptir. Fakat az da olsa İran ve Azerbaycan'ın etkisiyle Şii mezhebine mensup kişiler de bulunur. Karapapah (Andrews, 1992: 99; Caferoğlu, 1988: 69; Dündar, 1981: 216; Özkan, 2002; Kalafat, 2005; Polovçı, Monamax, 1968; Davida, 1990; Alyılmaz, 2002; Bilgili, 2002; Всесоюзная перепись населения 1926 года. Национальный состав населения по республикам СССР; Açoğlu, 2002; "Азербайджанцы", Большой Советский Энциклопедии; İA, Karapapahlar: 470).

Terekeme Türklerinin sosyal yapısında sınıf ve sınıflaşma yoktur. Sosyal tabakanın en önemli kişisi bey olarak adlandırılmıştır. Karapapah Terekeme Türkleri köklü bir toplum yapısına sahiptir. Aile toplum yapısının ilk tabakasıdır. Karapapah Terekeme sosyal hayatı, aile ve akrabalık bağları üzerine kurulmuştur. Karapapah Terekeme ailesi birlik ve dayanışma

içerisinde yaşamaktadır. Karapapah Terekeme ailesi çekirdek aile tipindendir (Kalafat, 1992: 149-169; Kalafat, 1995: 297, 307).

İnanca Dair Sözler:

Akşam ezanından sonra evden tuz verilmez (Yüzbey, 2008:679-695).

Akşamleyin ev dışarıya değil, ocağa doğru süpürülür ki, bereketi gitmesin.

Al karısından ve kötülüklerden korunmak için yakaya iğne takılır.

Bebegi süttten doymadan keser ve tekrar emdirirsen gözü keskin olur, herkese nazar değildir.

Bebek doğduktan kırk gün sonra merasim yapılır. Her şeyin eksiksiz olmasına dikkat edilir. Nine ve dede bebeğin ilk kez konacağı beşiğin etrafına çocuklarını topluyorlar. Onlara evde hazırlanan tatlılardan dağıtılır. Hediye verilir. Çocuğun ileride daha güçlü olması için onu beşiğine erkek çocuğu götürür (Yüzbey, 2008:679-695).

Cenaze çıkan evde üç gün et pişmez.

Ekmek tek elle kesilmez.

Ekşi hamur balla karıştırılır ve gelinin eline sürülür ki, bereketli olsun(Yüzbey, 2008:679-695).

Hamileyken aş erdiğin bir şeyi yemezsen bebeğin sakat doğar.

Hava karardıktan sonra birine süt verilirse kibrit yakılır ve içine atılır (Yüzbey, 2008:679-695).

İlk dişini çıkaran bebeğin basından patlamış mısır dökülür.

Kesilen tırnak yere değil, ateşe atılır.

Kırk günlük bebek olan eve et getirilmez. Çünkü bebeğin boynu tutmaz.

Kırk tane tasa veya anahtara dua okunur, suda kaynatılır, bebek ve anne bu suyla yıkanır.

Köpek uluması ve baykuş ötmesi hayır sayılmaz. O evden cenaze çıkar.

Kurban eti kediye, köpeğe verilmez; suyu temiz bir yere dökülür(Yüzbey, 2008:679-695).

Nazar değmemesi için evin giriş kapısına göz dikenini veya üzerlik asılır(Yüzbey, 2008:679-695).

Nazardan korunmak için üzerlik yakılır ve dumanı evin içine verilir. Külü de temiz bir yere dökülür.

Nisan günü erkekler kibrit yakar, gelinin avucuna koyar. Gelinin kibriti atması saygısızlık olarak algılanır (Yüzbey, 2008:679-695).

Ölen kişinin çamaşırları üç gün sonra yıkanır ve suyu temiz bir yere dökülür(Yüzbey, 2008:679-695).

Pamuk sütle ıslatılır ve gelinin başına konur ki, geldiği eve bereket getirsin.

Tatlı dilli olması için bacadan gelinin basına seker dökülür.

Yanan odunun üzerine su dökülmez.

Yeni doğan bebeği kötü gözlerden korumak için alnına kömür sürülür.

Yeni doğum yapan annenin ve bebeğinin yatağına demir, bıçak ve ekmek konar.

Yere düşen bir tahıl tanesi belki rızık ondadır diyerekten alınır.

Yılbaşında eve ilk gelenin oturduğu yere tahıl, seker dökülür ve sınıılır; yıl bereketli geçerse o kişi uğurludur demektir.

Yolda birisi omzunun üzerinden bakarsa nazarı değer (Yüzbey, 2008:679-695).

Terekeme- Karapapah Türklerinde Hıdrellez (Hızır İlyas) Kültü:

Karapapah-Terekeme Türkleri, Hıdrellez'in çok zamanlar görünmeden dolaşan, hiçbir kuvvetin onun karşısında duramadığı ve müsaade almadan her yere girebilen erkek insan sıfatında bir varlık olduğuna inanmaktadırlar. Hızır ve İlyas aslında iki kardeş olup Allah'tan müsaadelidirler. Halk bu ikisinin ismini aynı anda söylediği için Hıdrellez olarak adlandırılmaktadır (Yund, 1960:2139; Aras, 2002:50; Alus, 1951:354; Aksakal, 1990: 50; Alp, 1974:7011). İlginçtir ki, Tiflis-Borçalı Terekemelerinin halk yazını ürünü saya bileceğimiz, Terekeme yaylaklarını öven "Âşık Garip" Azeri destanında Âşık Garip Halep'ten Tiflis'e acelen gelmek istediğinde Hızır'a yalvarır:

Bir yanım dağ almış, bir yanım duman,

Kalmışım piyade, halım çok yaman,

Yet imdada, ey Hızır, elâman,

Garib'im, vatana sen yetir beni.

Destanda Âşık Garip Halep'ten Erzurum'a, oradan Kars'a, oradan da Tiflis'e Hızır İlyas'ın beyaz atının terkinde gelir. Bu atın ayağının altından götürdüğü toprakla anasının gözlerini tedavi eder (Azerbaycan Destanları, 2005:48-49, 54).

Terekeme- Karapapah Türklerinde Ocak Kültü:

Karapapah Türklerinde **ateşin** üzerine soğuk su dökülmez. Dökülmesi hâlinde cinlerin suyu dökeni çarpacağına inanılır. **Cinlerin demirden** korktuğu inancı vardır. **Al arvadı** inancı Karapapahlarda da vardır (Kalafat, Yaşar, 2006; <http://arskahvesi.com/forum/index.php?action:printpage;topic:587>; Çetinkaya, 2005:49-72)⁵.

5 Azerbaycan halk inançlarında, Ters motifi çok önemlidir. İnanca göre, Hal Karısı kendisine söylenenin tersini yapar. Mesela, ona git denilince; gelir, gel denilince; gider. Hal (al) avradı; loğusa kadınları, cünüp gezen insanları basar. Azerbaycan'da kapı eşiğinde durmak veya kapı eşiğinde oturmak iyiye yorulmaz. "Kapı tabanında kerametlik alâmeti vardır" denilir.

Ana sütü Türk halk inançlarında bazı hâllerde bir semboldür. Çok kere hak etmeyi, paklığı ve helâl olanı temsil eder. Bu itibarla, **"ananın ak sütü gibi helâl olsun", "ananın sütü sana helâl olmaz" "sütümü sana helâl etmem" "anasından emdiği süt burnundan geldi"** gibi ifadeler kullanılır, yavrusuna anî kızgınlıklar sonucu kargış eden annenin bedduası tutmaz **"sütü karşı geldi"** denir (www.karapapah.com/turkce/konu_detay.aspx?id:81; Kalafat, Yaşar, 2006; <http://arskahvesi.com/forum/index.php?action:printpage;topic:587>; Çetinkaya, 2005:49-72).

Akşam kapının önü ve ev süpürülmez.

Akşam soğan yenen yere melekler gelmez.

Ateş çok önceden sönmüş olsa dahi külün yanında yatılmaz. Külde cin ve şeytanın oynak yaptığına inanılır.

Ateşe tükürmek, ateşe sövmek, ateşe tırnak atmak, su dökmek uğursuzluk getirir.

Ateşi söndürmek için su dökülmez, ateş toprakla örtülür.

Ayakkabı çıkarıldığında ters dönerse, ayakkabı sahibinin tez vakitte öleceği düşünülür.

Bacasında baykuş öten evin virane olacağına inanılır.

Başsağılığına gelen kişilerin ayakkabıları ters çevrilmez.

Belli günlerde yıkanılır.

Bir evin başında baykuş öterse, o evde biri ölür ya da bir yıkım olur.

Bir kişinin önüne tavşan, kara kedi çıkması uğursuzluktur, mümkünse gidilen yoldan geri dönülür.

Bir kişinin üzerinde dikiş dikilirse o kişinin kısmeti bağlanır.

Birinin elinden makas, bıçak alınırsa o kişi ile kavga edilir.

Ekmek kırıntılarını yere atmak, ayakla çiğnemek evin bereketini götürür.

Elleri diz üzerinde kavuşturmak, parmakları birbirine geçirip el bağlamak iyi değildir, insanın kısmeti kapanır.

Evden bir kişi gurbete gittiği zaman o gün ev süpürülmez, dışarıdan misafir alınmaz. Ardınca su dökülür ki tez dönsün.

Evin içerisi temiz olmazsa oraya melekler değil, şeytanlar gelir. Böylece o evde mutluluk değil, geçimsizlik olur.

Gece aynaya bakanın ömrü kısa olur.

Gece dışarıya sıcak su atılmaz, cin çarpar.

Gece evden eve tuz verilmez.

Gece ıslık çalınmaz.

Gece ölen kişinin üzerine sabaha kadar bıçak konulur.

Göz dalarsa misafir gelir.

Gurbete giden kişinin azığından bir parça ekmek çalınır.

İneğin sütünü yere sağlamak iyi değildir, hayvan hastalanır.

Kapı eşiğinde oturan iftiraya uğrar.

Kırlangıçlar yere uçunca yağmur yağacağına, yukarıdan uçunca günlük güneşlik olacağına inanılır.

Koç katımında koçun üzerine kız çocuğu bindirilirse doğacak kuzu dişi, oğlan çocuk bindirilirse erkek olur.

Kulakları çınlayan veya gözleri seyriyen kişi, başkaları tarafından kendi isminin anıldığına inanır.

Kurt uluyunca ya ayaz olur ya kar yağar.

Leylek hangi bahçeye inerse o evde bereket olur.

Leyleklerin göç zamanı, leylekler göç yolunda durup 2-3 konaklarsa o ülkede kışın sıcak geçecek demektir.

Makas açık kalırsa o evde kavga olacağına inanılır.

Mezarlığı parmağı ile işaret etmek iyi değildir. Parmakları ile işaret eden kişilerin parmakları kurur.

Mezarlıktan ağaç kesilmez, ağaçta cin olduğuna inanılır.

Ocağın üstünü boş bırakmak uğursuzluk getirir.

Ölünün elbiseleri ölü yıkayıcılarına verilir.

Ölünün yıkandığı bahçede 40 gün ışık yanar.

Parmakların çatırdaması iyidir, insanın sağlıklı olduğunu gösterir.

Sacayağının birdenbire devrilmesi evin başına bir yıkım geleceğini gösterir.

Sağ avuç içi kaşınan kişinin, çok kısa bir süre içinde eline para gececeğine; sol avuç içi kaşınan kişinin ise, kısa zaman içinde elinden para çıkacağına inanılır.

Tencerenin dibini sıyıran genç kızın düğününde kar yağar.

Torunun torunu görece kadar uzun yaşayan insanın cennete gideceğine inanılır.

Türbeden dışarıya bir şey, bir nesne götüren kişiler çarpılır.

Yatan kimsenin üzerinden adımlanarak geçilmez, atlanmaz. Üstünden adımlanarak geçilen kişinin boyunun kısa kalacağına inanılır.

Yoğurt, süt, peynir gece dışarıya verilmez. Vermek gerektiğinde üzerine kömür, üzerlik veya yeşil bir dal konularak verilir.

Ziyaret yerlerindeki ağaçları kesenler çarpılır denir. (Kalafat, 1999: 163; <http://www.gole.org.tr/v01/haberdetay.asp?ID: 17->).

Diş düşürülünce, o diş kimsenin göremeyeceği bir yere saklanmalı ya da gömülmelidir.

Terekeme- Karapapah Türklerinde Aş Erme:

Terekeme Türklerinde hamile kadına özel ilgi gösterilir, nefesine çok dikkat edilir, canının çektiği bir yiyecek olur ise, temin edilip yenmesi sağlanır. Yemesi sağlanılmaz ise, annenin vücudunda aş erilen yiyeceğin leke şeklinde çıkacağına inanılmaktadır. Bu açıklamalar ışığında, hayatın başlangıcı olan doğum olayı ile içinden çıkacağı toplumun devamlılığını temsil edecek olan çocuklarımızın dünyaya gelmesinden bir süre önce, genellikle hamileliğin yedinci veya sekizinci haftaları, ebeveynlerin kurallarına uymakla yükümlü olduklarına inandıkları aş erme olayıdır.

Yerikleme-aşerme, aş yermek, gebe kadının, kimi yemeklerden tiksirmek, kimi şeyleri yemek için aşırı istek duymasıdır (Aksoy, 1998: 588; YTS, 1983; Öcal, 1971: 202; Kalafat, 2002:5, 59, 104; Güntekin, 20 Bölüm, s. 61; Saraçbaşı-Minnetoğlu, 2001: 91; Aksoy, 1998: 588; Aydın, 1997: 96; Derleme Sözlüğü, 1993: 364-365)⁶. **Karakalpak Türklerinde "Yerik"** olarak bilinmektedir. Hamile kadının canı dayanılmaz şekilde yiyecek bir şey ister. Sebebini kendi de bilmez. İsteddiği yiyecek temin edilmezse kadının zarar vereceğine inanılır (Kalafat, 1998: 168). Aş erme inancı Derbent'te, Terekeme ve Azerbaycan Türklerinde de vardır. Ahıska Türklerinde aş eren kadın çekim halindedir. O anda rastladığı şeyi çeker. Bu nedenle hamile kadının sevdiği şeye sık sık bakması veya o varlığın resmini taşıması doğacak çocuğun da bakılan şahsa benzeyeceği inancından gelir (Öcal, 1971: 202).

Hamile kadın gece eşikten dışarıya su dökmey ve cenaze evine gitmez. Karakalpak Türkleri arasında gördüğümüz, eşikten su dökmeme ve cenaze evine gitmeme, gebe kadını ve doğacak çocuğunu Türker'de yaşadığına ve

6 Aş ermek: Hamilelikte bazı yiyeceklere karşı düşkünlük göstermek, çok arzulamak veya nefret etmek tiksirmek (TS, 1998). Aş ermek (yermek): aşerme, Aş yermek: Gebe kadınların kimi yemeklerden tiksimesi kimi yemeklere de aşırı derecede düşkünlük göstermesi. "Tabağındaki yaprak dolmasını onun hangi parmaklarıyla doldurduğu aklıma geldikçe aş yeren gebe kadınlar gibi safram kabarmaktaydı.

insanlar üzerinde olumsuz etki bıraktığına inanılan eşik ruhuna zarar vermeme, böylece zarar görmeme mantığı ile açıklanabilir. Ölü evinde ölünün ruhunun bir süre bulunduğu inancı - bu ruh habis olabilir - yine gebe kadınları bu yerlerden uzak kalmaya zorlamaktadır (Kalafat, 2002:259; Sümbüllü, 2004:142).

Bebeğin beşiği boşken sallanmaz, yoksa bebeğin karnı ağrır.

Bebek doğduğunda bütün vücudu tuzlanır.

Çocuğun bezleri yabani ağaca asılırsa çocuk yabani olur.

Kız çocuğunun ilk kez kesilecek saçını dayısı keserse saçı gür olur.

Oğlan çocuğunun saçını ilk kez amcası veya dayısı keser.

Terekeme- Karapapah Türklerinde Doğum:

Bebek doğduğunda bütün vücudu tuzlanır. Tuzun bebeğin ağzının burununu kokmasını ve uzun yola gittiğinde ayaklarının kabarıp su toplamasını engelleyeceğine, uzun yola karşı dayanıklı olacağına inanılır. Bebeğin ilk dişi çıktığında, buğday, nohut ve mürdük birlikte haşlanarak "göğle" adı verilen yiyecek pişirilir. Bu yiyecekten evin bireyleri yemeden ve komşulara dağıtılmadan önce bir miktar köpek veya kediye verilir. Bu davranışın, çocuğun dişlerini sağlam ve dayanıklı yapacağına inanılır. Bebeğin beşiği boş sallanmaz, aksi halde bebeğin karnı ağrıyacağına inanılmaktadır. Kırk gün anne ve bebeğin olduğu odaya cenazeden gelen kimsenin, yeni evlilerin ve yeni doğum yapmış kimselerin girmesi yasaktır; çünkü çocuğa ve anneye kırk düşeceğine inanılmaktadır (Novruzova, 2005:69).

Terekeme- Karapapah Türklerinde Ad Verme:

Karapapahlarda balaya (yavruya) ismini babası koyar. Çocuğa bazen ismini dedesinin de koyduğu olur. Çocuğa ad konulduğu gün, kız olsun erkek olsun fark etmez, kurban kesilir. Çocuğun kulağına üç defa ezan okunur (Kalafat, 2002: 61). Borçalı Türklerinde bebek day duracağı zaman; "**day dur, dayın gelsin, çömçede payın gelsin**" denir. O esnada çocuğun dayısı çocuğa hediye verir. Bu uygulama Doğu Anadolu'da da vardır.

Bebeğe ad verme gibi uygulamalarda, baba tarafının etkinliği görülmektedir (karapapahyurdu.blogcu.com/isim-koyma_7736241.html-). Ailede arka arkaya kız çocuğu olduğu zaman “Tamam”, “Yeter”, “Kifayet”, “Kızıtamam”, “Oğlangerek”, “Besti” gibi isimler verilmektedir. Dişi çıkan çocuğa **“hedik”** yapılır. Hedik; buğday, kargıdalı (mısır), loby (fasulye), kozlepesi (ceviz içi), maş (küçük taneli fasulye) ile yapılır. Hedikten konukomşuya pay verilir. Hedik gönderilmiş kap boş iade edilmez. Çocuğun çıkıp düşen dişi **“halvet yer”**e atılır. Bu esnada **“ay sıçan, inci dişimi sana veririm, balta dişini bana ver”** denir (<http://www.yasarkalafat.info/index.php?ll:newsdetails-w; Çetinkaya, 2005:49-72>).

Terekeme- Karapapah Türklerinde Kırklamak:

Kırklamak işlemi, çocuğun doğumunun 40. günü yapılır. Kırklı kadın kırkı çıkana kadar hiç kimseyle bayramlaşmaz, kimsenin elini öpmez, kimseye elini öptürmez, elini vermez. Kırkı çıkmamış kadınlar, birbirleriyle konuşmazlar, birbirleriyle aynı mekânda bulunmazlar. Kırklı kadın ve ailesi, yeni doğum yapmış loğusa bir kadının her ikisinin de kırkı çıkana kadar ziyaretine gitmezler. Bunun nedeni, ikisinin aynı mekânda bulunmasına ve birinin içinden diğeri hakkında kötü bir his geçmesinin, kırk basmasına sebep olacağına olan inançtır. Kırk basmış, bebeklerin gelişmesinin duracağına, cılız ve çelimsiz olacağına ve sürekli ağlayacağına inanılır.

Terekeme- Karapapah Türklerinde Nazar / Göz Değmesi:

İnançlar genelde geleneksel gruplarda daha yaygın olup, yaşamın her alanına girmiş ve bütün eylemlere, davranışlara yön verici bir nitelik kazanmıştır. Modern yaşam tarzını benimsemiş gruplar, günlük yaşamlarını düzenlerken geleneksel gruplara oranla daha akılcı yolu benimsemiş olsalar da, bu grupların günlük eylem, davranış ve tutumlarında da, inançların etkisini görmek hâlâ mümkündür. Örneğin günümüz Türkiye’inde fal, büyü ve nazar hâlâ kentte ve köyde oldukça yaygın olan inançlardır.

Arapça **“nazar”** kelimesi, **“bakış”** anlamına gelir. Nazar; kimi insanların bakışlarındaki zararlı güç ve bu nitelikleriyle insanlara, hayvanlara ya da bir nesneye bakmak suretiyle canlılara hastalık, sakatlık, ölüm; nesnelere de kırılma gibi etkileri olan bir olaydır (Boratav, 1995: 125; Anadol, 1987: 124). Dilimizde, **“göz, bakma, bakış, fikir, düşünme,**

mûlahaza, niyet, dikkat, iltifat, teveccüh..." anlamlarında kullanılan Arapça asıllı bu kelime, gözden geçtiğine inanılan bir hastalığın da adıdır. Nazar kelimesi Türkçede **kem göz** manasına de gelmekte ve daha ziyade **"gelme"**, **"uğrama"**, **"değme"** ve **"etme"** fiilleriyle birlikte; **"nazara gelme"**, **"nazara uğrama"**, **"nazar değme"** ve **"nazar etme"** şeklinde kullanılmaktadır (Develioğlu, 1998: 811; Gökdemir, 2002: 61-63; Boratav, 1995:24, 146; Artun, 2005: 251). Geçmişten günümüze kadar varlığını sürdüren ve etkinliğini hâlâ koruyan inanışlardan biri de nazar inanışıdır. Nazara, halk deyişiyle "kem gözler" sebep olur. Nazar sadece insanlara özgü bir olay olmayıp, mal mülk, hayvan, toprak, ağaç, çiçek, eşya ve evlerde nazara uğrayabilir. Herhangi zararlı bir olay, böyle bir sebebe yüklendiği zaman 'nazar değdi', 'nazara uğradı', 'göz değdi', 'nazara geldi', 'göze geldi', 'göz aldı' vb. deyimler kullanılır. Nazarla ilgili pratikler genel olarak iki grupta toplanabilir:

1. Nazar değmeden önce korunma amacıyla yapılanlar; Nazardan korunmak için akla gelen ilk tedbir, nazar değmesi muhtemel kişi veya nesneleri nazarının degeceğine inanılan kişilerden kaçırmaktır. Bunun içindir ki, yeni doğan bebekler kırk günlük olmadan sokağa veya tanımadık kişilerin karşısına çıkarılmazlar, hatta sıhhatli ve güzel çocuklar da elden geldiğince nazarının dokunma ihtimali olan kişilerin karşısına çıkarılmazlar. Sevgi ve hayranlık yüklü bakışlar, aşırı okşama ve öpmeler olumsuz neticeler verebileceği inancına göre, hoş sözler yerine halk arasında maskara, çirkin gibi kötüleyici tarzda ters etkileşim yaratacak kelimeler kullanılır. İnsan veya nesnelerin güzelliklerinden söz edilecekse; söze "maşallah"la (Sultanova, 1995: 53) başlanır.

2. Nazar değdikten sonra hastalığı ya da kötü durumları sağıltmak amacıyla yapılanlara örnek; Nazarlık, Tuz Kavurma, Üzerlik Tütütme, Tuz Öveteleme, Tuz Gömdürme, Dua Okuma.

Nazarlığın türlü çeşitleri olup, taşlar (akik, firuze), madenler (altın, gümüş, demir) üstüne dua yazılı parşömenler en çok kullanılanlarıdır. Ayrıca Çörek Otu, Üzerlik Otu, Sarımsak, Deve Dikeni, Hurma Çekirdeği gibi bitkiler, çeşitli hayvanların kabukları, dişleri, boynuzları, kafatasları (Kaplumbağa kabuğu) ve kürek kemiği, Geyik boynuzu, Köpek ve Öküz kafatası, Kurt dişi, bazı deniz böceklerinin kabuğu gibi, (Koşay, 1995: 86-

88), yumurta kabuğu, at nalı (Kalafat, 2001: 85-90), göz boncuğu, Fatma Ana Eli, Meryem Ana Eli, küçük çocuk ayakkabısı, nazara karşı korunmada kullanılan unsurlar arasında yer almaktadır. Canlı varlıklar için, nazar boncuğu, muskalar, çörek otu, kurt dişi, deniz hayvanlarının kabukları vb. elbiseye iliştilir veya hayvanların boynuna asılır. Cansız varlıklar içinse evlerin kapılarına at nalı, nazar boncuğu, üzerlik, küçük çocuk ayakkabısı, deve dikenini asılır. Tarla, bağ ve bahçelere öküz başı, köpek kafatası at nalı, yumurta kabuğu asılır. Arabalara, nazar boncuğu, küçük çocuk ayakkabısı asılır (Sezer, 1998: 9; Boratav, 1995: 122; Ögel, 1993: 561).

"Nazar" değmesinden korunmak için anne ve bebeğe nazarlık takılır, ev süslenip loğusaya kurşun dökülür.

Çocuklara nazar değmemesi için mavi nazar boncuğu takılır.

Kişinin kendi üzerinde, evinde, arabasında, büyük ya da küçükbaş hayvanında, evcil ev hayvanında nazar değeceğinden korktuğu eşyasının (buzdolabı, çamaşır makinesi, bilgisayar, müzik seti vs) üzerinde nazar boncuğu bulundurulması

Ayete'l Kürsi duasının evden çıkmadan okunması.

Güzel bir şey karşısında "Maşallah, Allah esirgesin" denmesi.

Mavi gözlü insanların nazar değmesinde etkili olduğuna inanılır.

Nazar değdiğine inanılan kişinin başında üç kez tuz çevrilerek dua okunup bu tuzdan nazar değen kişiye yalıtılıp kalanın bir kısmının suya atılıp, bir kısmının ateşte yakılır.

Üzerlik otu ateşte yakılarak ev halkının ve evin için bu otun dumanıyla tütsülenir.

Nazara karşı mavi boncuk, demir takılır.

Bir çocuğa nazar göz değdiğinde evin en ihtiyarı tarafından dua edilir.

Ağaçlara nazar değmemesi için at başı iskeleti asılır.

Bebek olan eve kırk gün gelinmez; gelinirse de misafir belli bir mesafede durur, bebek misafire götürülür ki, misafirin ağırlığı bebeğe çökmesin.

Küçük çocukları ve bebekleri, şeytan, cin gibi şer güçlerin kötülüklerinden korumak için, omuzlarına muska asılır.

Nazardan korunmak için eve sarımsak asılır (Novruzova, 2005:70-72).

Terekeme- Karapapah Türklerinde Muska:

Araştırma bölgemizde görüştüğümüz kişilere göre halkın büyük bir kısmı muskaya inanmaktadırlar. “Siz muska yaptırıyor musunuz?” sorusuna verdikleri cevaplarda fazla samimi olmadıkları gözlenmiştir. Terekeme Türklerinde muskaya “**pitik**” veya “**cadı piti**” denilmektedir. Muska, köyün imamı veya Arapça bilen bir kişi tarafından yapılmaktadır. Muska, her türlü “şifa, çocuk sahibi olmak, nazardan korunmak, kısmet açmak ya da kapatmak, cin ve şeytanların olumsuz etkilerinden korunmak” için yaptırılmakta ya da yapılmaktadır. Ayrıca muska kötü amaçlar için de yaptırılmaktadır. Terekeme Türklerinde en yaygın olanı “**karı koca arasını bozmak**” ve “**gençlerin kısmetini kapatmak**” için yapılan muskalardır. Bu muskalar kişinin en çok kullandığı kıyafette veya kıyafetinde, yastığının içinde ve evin her hangi bir yerinde saklanmaktadır (Kalafat, 2005:152-165; Novruzova, 2005:70-72).

Terekeme- Karapapah Türklerinde Kirvelik:

Türklerde “**kirve**” çok önemlidir. Kirve kutsal kabul edilir. Kirveden kız alıp verilerek akrabalık yapılmaz

(http://www.karapapah.com/turkce/konu_detay.aspx?id:81).

Sünnet törenlerinde kirve adı verilen kişinin önemli bir rolü vardır. Kirve sünnet olan çocuğu tutan kişiye denir. Bu âdet daha çok Doğu Oğuzlarında yaygındır. Kirve genelde akrabalarından veya dostlardan olur. Sünnet düğünü için başka yerlerden gelen misafirleri ağırlamak kirvenin görevleri arasındadır. Asıl görevi ise sünnet merasimi sırasında sünnet

olacak çocuğu tutmak ve yaraları iyileşinceye kadar onunla ilgilenmektir. Kirvelik geleneği genelde Kafkas'ta ve Doğu Anadolu'da yaygındır (Kalafat, 2005:145; Kalafat, 2000:103).

Terekeme- Karapapah Türklerinde Nikâh:

Karapapahlarda eskiden kebin (nikâh) gizli kesilirdi. Nikâhsız (dinî nikâh olmadan) gelinin **"yaptığı ekmek yeyilmez, verdiği su içilmezdi"**. Nikâhın gizli kesilmesi, muhtemelen yapılması ihtimali olan büyüye Mâni olmak içindir. Burada nedense nikâh için kıyma veya kesilme tabirleri kullanılır (Kalafat, 2006: 30; www.karapapah.com/turkce/konu_detay.aspx?id:182).

Terekeme- Karapapah Türklerinde Toy-Düğün:

Her toplumun sürekliliği için aile vazgeçilmez bir unsurdur. Ayrıca aile, sosyal müesseselerin bütünleşmesinde temel rol oynamaktadır. Aynı zamanda aile, yapı olarak zamanla değişmeye uğramış olmasına rağmen toplum hayatında vazgeçilmeyen alternatifi olmayan bir sosyal müessesedir (Erkal, 1993: 93-94; Doğan, 1998: 93).

Türk dilinde **düğün** kelimesinin kökü **"tuğ"** olarak ifade edilmiştir. **"Tuğ"** ise **"dügümlemek"**, **"bağlamak"** ve **"dügmek"** anlamlarına gelir (Gülensoy, 1974: 74, 286-387; Kâşgarlı Mahmut, 1999: 667). Düğün kelimesi Azerbaycan'da **"toy"** veya **"toy-düyün"**; Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen ve Uygurca da **"toy"**; Başkurdistan'da, Tataristan'da, Çuvaş'ta **"tuy"** kelimesi ile ifade edilir (Ercilasun, Aliyev, 1992: 194-195). Düğün şöleni, ziyafet anlamındaki **"toy"** kelimesi ile **"tuy"** kelimelerinin kökünü de **"tüf"** fiiline bağlamak gerekir (Atalay, 1999; II, 20-15). Muş, Ahlat, Bulanık, Kars, Erciş, Urfa ve ayrıca Kırım'da düğün için **"toy"** kavramı kullanılır (Caferoğlu, 1942: 282; Caferoğlu, 1951: 280; Ülküsal, 1966: 91; Gökyay, 1973: 294; Banguoğlu, 1995: 256).

Terekeme köylerinde aile fertleri evleninceye kadar kültürleri gereğince ailesi ile aynı evin içinde yaşamaktadırlar. Çocuklar ilk kültürel yapısı ve eğitimini aile içinde almaktadırlar. Terekeme aile yapısına göre büyüklere saygı, misafirperverlikten sonra çok önem verilen bir adettir. Büyüklere saygı göstermek mukaddes bir görev olarak kabul edilmektedir. Hiç bir meclis ve toplantı büyükler olmadan yapılmamaktadır. Aile içi eğitim büyüklerin kontrolündedir, büyüklerden biri odaya girdiğinde küçükler mutlaka ayağa kalkıp yer gösterirler, yemeğe de büyükler başlamadan başlanılmaz. Terekeme kültüründe büyükler değerli bir akıl kaynağı sayılmaktadırlar, zor ve kritik durumlarda onlardan daima tavsiye istenir. Bunun dışında evlenen aile fertleri eğer hazırda evleri yoksa evleri yapılmıncaya kadar anne ve babası ile oturmaktadırlar.

"Gelin eve girerken eli şerbete batırılır ve kapıya sürülür ki eve tatlılık getsin".

Karapapahlarda **"ata evlilik"** ataerkil aile tipi vardır (<http://www.cidetr.com/15947-karapapah-karakalpak-turkleri.html>;
<http://isay.icisleri.gov.tr/>

Sosyal yapılanma; kişi, hane, oba, tayfa, tire, kabile, el şeklindedir. En üst sosyal yapı **"Karapapah İli"**dir. Evlenen erkek evlatlar genelde baba ocağını terk ederler. Fakat en küçük çocuk baba ocağını beklemek durumundadır. Onun görevlerinden birisi anne ve babasına göz kulak olmaktır. Fakat ekonomik nedenlerle bazı ailelerin geniş aile yapısında yaşadıkları görülmektedir. Karapapah-Terekeme Türklerinde ailenin yöneticisi babadır. Karapapah-Terekeme ailesinde otorite babanın şahsında toplanmaktadır. Aile içinde babanın görevi, bireylerin geçimini sağlamak, aileyi korumak ve yetişmiş evlatları evlendirmektir. Özellikle erkek evladın yetişmesi ve aileye katkıda bulunması baba için çok önemlidir. Bu nedenle Karapapah-Terekeme Türkleri arasında erkek evlada büyük önem verilmiştir. Karapapah-Terekeme ailesinde babanın yanında annenin de söz hakkı vardır. Anne her şeyden önce erkeğin yoldaşdır. Başta ev olmak üzere bütün maddi varlıklar ailenin ortak malıdır, her türlü faaliyette iş bölümü esastır. Örneğin, erkek evladı yetiştirmek babanın, kız evladı yetiştirmek de annenin görevidir. Karapapah-Terekeme Türklerinde **"babasız oğul, anasız kız"** bakımsız sayılır. Aile arasındaki iş bölümünde kadına genelde ev işleri

düşmektedir. Yani yemek yapmak, çocuğa, koyunlara ve ineklere bakmak, halı dokumak kadının görevidir. Bu işlere evdeki kız evlat da yardım eder. Onlarda kadının üzerinde hiçbir baskı kurulmamıştır. Karapapah kadını çağının gerektirdiği tüm haklardan özgürce yararlanmaktadır. Kadın, onlar arasında büyük saygı görür. En önemlisi ise kadının erkekle birlikte ailenin her tür faaliyetlerinde yer almasıdır. Aslında, Karapapah-Terekeme ailesinde otorite babanın elinde olsa da, yönetim ve idare kadının elindedir. Karapapah-Terekeme kadınları namus ve iffetlerine çok düşkündür. Düğün merasimleri ise bir evladın kendi ailesini oluşturmada ilk adımdır. Evlilik için yapılan düğünler dışında Türklerin İslamiyet’i kabulünden sonraki süreç için sünnet törenleri de düğün şeklinde düzenlenmiştir. Eski Türk toplumunda aile kavramını “aguş” kelimesi karşılamaktadır ve kan akrabalığına dayandırılmaktadır. Aynı zamanda toplumun çekirdeği olarak görülmektedir. Bu sebeple Türk toplumunda aile yapısına çok önem verilmiştir (Gömeç, 2006: 25). Türklerde aile en önemli kültür unsurlarından biri sayılmaktadır. Düğün merasimleri ise bir evladın kendi ailesini oluşturmada ilk adımdır. Türk tarihinin en eski dönemi de dahil olmak üzere büyük bir kısmında kaynaklarda düğün sözcüğü kullanılmamıştır. Bu kelimenin karşılığı olarak “toy” sözü geçmektedir. Yine düğün ve orada gerçekleştirilen merasim anlamında Orhun Yazıtlarında “törün” kelimesi kullanılmıştır. Buna göre Bilge Han Yazıtı’nda şu ifade geçmektedir: “... **Türgiş Kaganka kızımın ertenü ulug törün alı birtim. Türgiş Kagan kızın ertenü ulug törün oğlma alı birtim**” (Bilge Kağan Yazıtı, Kuzey Tarafı, 9-10. satır). Burada törün kelimesi düğün merasimi anlamında kullanılmış ve yapılan törenin oldukça büyük olduğu söylenmiştir. Türklerde düğün, yeni bir ev açma, aynı zamanda soyun devamı anlamına da gelmektedir. Dolayısıyla, aile önemli bir görevi de yerine getirmiş olur (Berber, 2009: 1, 2, 3).

Karapapahlarda iki tür evlenme vardır: Bunlardan ilki **Kız Kaçırarak Evlenme** ve diğeri ise **Kanuni Evlenmedir**. Düğünlerden önce bazı aşamalar bulunmaktadır:

1. Tanışma

2. Görücülük: Gönülsüz sevmenin gözsüz oğlu olur. Oğlan bir kızı sevdikten ve kızın da ona yabancı olmadığını bildikten sonra, bir sebeple bu

haberi ana-babasına ulaştırır. Bundan sonra ana-babalar, kızı öğrenip, beğenir. Soruşturulur, kızı öğrenip beğenirlerse, evlenme merasiminin ikinci aşaması, elçilik başlar.

3. Kız isteme: Kız istemeye oğlan tarafından üç-beş kişilik bir ekip ile gidilir. Kız evi ziyareti akşamdan sonra olur (www.yesevi.edu.tr/yayinlar/view_file.php?file_id:179;
<http://www.msxlab.org/forum/diger-turktopluluklari/41634karapapah-karakalpak-turkleri.html>;
www.turkoloji.cu.edu.tr/halkbilim/kalafat_hamse.pdf).

4. Söz kesme, Kesim Kesmek: Adaklandıktan (nişanlandıktan) sonra bir adına akşamı (cuma akşamı), oğlan tarafı, kız evine düğün gününü tayin etmeye "anıhlamaya" ve düğün şartlarını kesmeye "kesim kesmeye" gelir. Sofra açılır. Düğün merasiminin meseleleri çözülmeye başlanır.

5. Başlık-Şişlik

6. Nişan

7. Düğün

Genelde herkes birbirini tanıdığı ya da birbiriyle akraba olduğu için kız ve oğlanın önceden buluşup görüşmesi kolay değildi. Oğlan kızı ya kendisi beğenir ya da tavsiye üzerine görürdü. Bazı evlenmeler **görücü usulü** ile yapılırdı. Kızdan olumlu yanıt gelmesi üzerine bir sonraki aşama oğlan tarafının kendi niyetlerini iletmesi ve kız tarafının niyetini öğrenmesi için bir **elçi göndermesi** olur. Olumlu cevap gelirse kasabanın ileri gelenlerinde bir ya da birkaç kişiyle birlikte kız evine tekrar gidilir, kız istenir ve genelde bilezik ve beşibirlik takılmak suretiyle söz kesme ya da **beh**⁷ dediğimiz iş gerçekleşir ve kızın gelin olarak alınıp kabul edildiği

⁷ Beh bağlanması, söz kesme anlamına gelmektedir. Tarafların bir birlerine hediye vermesi işidir. Nişan öncesi olduğu için, burada oğlan evinden gelen hediyeler ile kız tarafından verilen hediyeler, maddiyattan ziyade manevi kıymet taşır. Beh Takma: Oğlan tarafı, aradan birkaç gün geçtikten sonra aracılığı vasıtasıyla kız evine haber salmaya başlar. Kız tarafının tahkikatı da müspet ise "Falan gün buyursunlar" denir. Bu gün genellikle, cuma akşamının kutsal gün sayılması nedeniyle, perşembeyi cumaya bağlayan cuma akşamına rastlar. Belirlenen gün oğlan tarafından kız istemede bulunan kimseler kız evine giderler. Yemek yenilip çay ve kahveler içildikten ve biraz sohbet edildikten sonra, neticede işin mevzuuna girilerek Beh takılıp şerbetler içilir.

onaylanmış olur (Gökçe, 1978: 7-22; Erdentuğ, 1969: 27-58; Santur, 1998: 342-374; V. Milletlerarası, 997: 424; Serper, 1991: 149-181, Aile Yazıları 4; Veyis, 2000: 262; Ünal, 1998: 246; Tezcan, 2000: 253; www.yenifrm.com/archive/mus-dugunler-t177519.html). Daha sonraki aşama nişan hazırlıklarının yapılmasıdır. Nişan yüzüklerinin takılmasıyla asıl telaş, yani düğün hazırlıkları başlar. Önce kız evinde bir kına gecesi yapılır.

Terekeme- Karapapah Türklerinde Kına, Kına Yakmak

Kına yakmak için oğlan tarafından birkaç kadın, kız evine gelir. Kendileri ile düğün için kına “**şırniyatı**” (**tathıları**), çerez honcaları, hediyeler getirirler. “**Kına Yaktı**” merasimi maniler ve türkülerle süslenir. Bu mani ve türkülerin çoğu kederli olur. Baba eviyle ayrılır motifleri söylenir. Epey sonra gelin ağlamaya başlar. Bu arada isteyen olursa kıza takı takılır. Ertesi gün aynı merasim oğlan evinde de yapılır ve buna **gınavet** adı verilir. Bir sonraki gün ise uygun bir yerde, oğlan tarafınca **döş** adı verilen bir yemek verilir. Yemekte ortaya bir tepsi getirilir ve davetliler o tepsiye bahşiş atarlar. Bu bahşişi genellikle orada çalgı çalanlar alır. Bu arada damatla da ilgilenilir. Gerdek gecesine kadar damatla ilgilenen ve ondan sorumlu olan bu özel kişiye **sağdıç** veya **saşdış** denir. Düğün geleneklerinden bir tanesi de “**koşu**” düzenlenmesidir. Atlara binilerek belli bir mesafe gidilir ve daha sonra düğün evine kadar yarışmak suretiyle koşu gerçekleştirilir. Birinci gelen atın boynuna kırmızı ya da beyaz bir “**yaylık**”, **başörtüsü** bağlanır. Buna “**nemer**” adı verilir. Nemer’i alan kişi düğün sahibi tarafından ödüllendirilirdi (www.karapapah.com/turkce/konu_detay.aspx?id:182-; www.yenifrm.com/archive/mus-dugunler-t177519.html; Kalafat, 2011:359-370.).

Terekeme- Karapapah Türklerinde Súd Hakkı:

Düğün günü oğlan anasından kız anasına, ana hakkının helalliği için ona çok değerli bir hediye verilir. Karapapahlar bu hediyeye “**Süd hakkı**” derler (Kalafat, 2010: 290-295).

Terekeme- Karapapah Türklerinde Şah Bezeme:

Sini kaldırma⁸ olayına benzer bir gelenek de Terekeme -Karapapak köylerinde, düğünlerde yapılan “**Şah Bezeme**” geleneğidir. Bu geleneğin uygulandığı köylerde “**Şah**” (**şax**) denilen, 70 cm uzunluğunda, yanlarına ağaç görünümü vermek için 7 veya 9 dal çakılan ağaçtan yapılma bir araç bulunur ve en son düğün kimin evinde yapılmışsa bir sonraki düğüne kadar orada saklanır. Şah, düğünlerde meyve ve şekerlerle belli bir usule göre süslenir. “**Oğlan şahı** ve **kız şahı**” olmak üzere iki şah bezenir. Oğlan şahının masraflarını damadın sağdıç, kız şahının masraflarını ise kız sağdıç karşılar. Şah bezeme işini, bölgede bu konuda uzman olan bir kişi yapar. Bunun karşılığında da kendisine münasip hediyeler ödenir. Şah bezenirken Türkler için önemli kabul edilen 3-7-9 ve 40 sayılarına dikkat edilir, Şahın dallarına 7, 9 veya 40 çeşit meyve, şeker vs asılır. Kız şahı sade olmasına rağmen, erkek şahı oldukça ihtişamlı ve görkemlidir. Kız şahı, kına gecesinin ertesinde kız sağdıçının evinden, sağdıçın erkek kardeşi ve yakınları tarafından çalgılar ve pehlivanlar eşliğinde alınarak oğlan sağdıçının bulunduğu kız evine getirilir. Kız şahını teslim alan oğlan sağdıç, kız sağdıçına **helet (xelet)** denen münasip bir hediye verir. Sonra da şah üzerindeki meyve ve şekerlerin bir bölümünü orada bulunanlara ikram ederken bir bölümünü de damat için ayırır. Oğlan şahı ise daha şatafatlı bir törenle getirilir. Gelinin, oğlan evine inmesinden sonra damat, sağdıç ve arkadaşları sağdıçın evine gider, orada eğlenirler. Düğün akşamı “**toy babası**” gelir ve bağırarak şah alayının kurulmasını ister. Bunun üzerine meşaleciler gündüzden hazırlanan **tongalları (meşaleleri)** yakarak yolun sağında ve solunda sıralanırlar. Yolun ortasında; önde davul-zurna, bunların arkasında şah ve şah bekçileri, damat ve sağdıç, korumalar olmak üzere şah alayı oluşturulur. Damat ve sağdıçın ağzı mendil ile kapatılır. Konvoyun arkasına orada hazır bulunan köy halkı geçer, damadın evine kadar oyun ve türküler eşliğinde gelinir. Gelin **bezedilince (süslenince)** başını yengesi

⁸ Tepsi kaldırma

hazırlar. Kemerini erkek kardeşi takar. Gelini sandığına bir fakir çocuk oturtulur. Onun kalkması için de ona bir hediye veya para verilir.

"Kazan açması", oğlanın adamları kızın evinden gelenlere yemek verirler. Bu esnada **"kazanın kapağı açılmıyor"** denilir. Kapak açılın diye hediye veya para verilir. Kız evinden gelin adayı, davul zurna eşliğinde alınırken, kızın çeyiz sandığı da arabaya konulur. Ancak tam bu sırada sandığın üzerine oturulup bahşiş istenmesi âdettendir. Bahşiş verilmesiyle sandık arabaya yüklenmek üzere kaldırılır. Gelin evin eşiğinden içeriye girmeden ayağının önüne **"kurban kesilir"**. Terekeme Türklerinde gelin yeni evine girerken eve sağ ayağı ile girmesi sağlanır. Gelinin ilk sağ ayağı ile yeni evine girmesinin uğur ve bereket getireceğine inanılır. Eşikte ayağının altına bir porselen kap konulur (Kalafat, 2003: 52; Kalafat, 2000:123). Ayağı ile kırması istenir. Gelin ayağı ile bastığı bu tabağı kırar ve gelinin eli bala sokularak kapının üst kısmına sürmesi sağlanır; bunun uğuruna ve bereketine inanılır. Gelinin elinden damadın yakın akrabaları bal yemektedirler. Bunun nedeni ise ileride yeni gelinle akrabaların iyi geçinmesinin istenilmesi ve temenni edilmesidir. Yine geline bir ekmeği ikiye böldürürler, bir parçasını eski evine (Baba evine), bir parçasını yeni geldiği eve koyarlar. Geldiği evde bereket kalsın, yeni geldiği eve bereket getiresin diye bu uygulama yapılmaktadır (Kalafat, 1999: 163)⁹. Gelin babasının evinden çıkınca ardı sıra su dökerler, bahtı aydın olsun diye; **şeker serperler**, yeni ocağında şirin olsun diye (www.karapapah.com/turkce/konu_detay.aspx?id:182). Gelin ayağına kurban kesmek, tabak kırmak, arkasından su serpmek, Anadolu'da birçok yerde vardır. Kırılan tabakla çıkarılan sesin kötü ruhları, cinleri korkutup kaçıracağına inanılır. Nitekim tahtaya vurulup **"şeytan kulağına kurşun"** denilmesi de, aynı inancın tezahürüdür. Anadolu'da evin kapısına bal sürülerek, gelinin tatlı dilli olması dilenilmiş olur. Geline ve çocuğuna dua edilirken **"Allah gelinine ve çocuğuna başacan** (başına deyin, başına kadar) **versin, hoşbaht eylesin, Allah hoşbaht eylesin, oğullu kızlı olsun, hoşbaht yaşasın. Allah rızkını bol eyle özüne can sağlığı vere"** denir. Gelin yaşmaklanır, kaynanası ve kayın babasının yanında konuşmaz, yemez, içmez, onların adını söylemez. Erkek, babasının yanında çocuğunun adını

9 "Gökten başına taş düşsün", "Bereketin göğe çıksın", "Gözün göğ yüzüne hasret kalsın..."

söylemez. Gelin ile oğlanın anası arasında perde vardır. Gelin, kaynanası kaynatasının dediğine cevap vermez (www.hbektasveli.gazi.edu.tr/dergi_dosyalar/05-79-102.pdf; Kalafat, 2000:123). Bu bir hürmet ifadesidir. Terekemelerde gelin eşine ismi ile hitap etmez. Kaynanasına hitaben evde konuşurken "oğlun" der. Eşi de ona, "Ay kız" veya babasının ismi ile "Yusuf'un kızı" veya memleketinden hareketle "Ay Karslı" veya "Ay tembel" der. Bu doğal ve yaygın bir uygulamadır ve hiç yadırganmaz (Kalafat, 2006: 38; www.karapapah.com/turkce/konu_detay.aspx?id:182). Gelini, damadın akrabaları evlerine çağırıp ona hediyeler verirler, onu yemeğe alırlar. Buna **"boy görmesi"** denir. Evlenen oğlanın ailesi evlendikten bir yıl sonra hemen çocuk bekler. Çünkü çocuk Allah'ın onlara verdiği bir nimet, bir hediye. Eğer düğünden bir buçuk yahut iki yıl geçtiği hâlde çocuk olmuyorsa, uğursuzluk var demektir. Bu uğursuzluğun kaybolması için de genel kanıya göre bölgede bilinen en eski yatır veya türbe ziyaret edilir. Yatırın çevresinde döndürülen gelin eve dönerken asla arkasına dönüp bakmaz. Gelin hamile kalıncaya kadar başına toprak dökülür, gelinin elbisesinden bir parça kopararak mezar taşının dibine kurşun ile birlikte gömerler. Eğer gelin yapılanlardan sonra hamile kalmışsa uğursuzluğun gitmiştir denir. Yine doğurmayan kadının giysisinin altına, çocukları olan ananın giysisinin eteği dikilir. Çocuğu olmayan kadının karnını evlenmemiş evliyanın kabir taşına sürterler. Çocuğu olmayan erkeği ise atın karnının altından geçirirler. Karapapah-Terekeme Türkleri arasında erkek çocuğun ağırlığı hâlâ hissedilmektedir. Kız çocuk inceliğin, neşenin ve güzelliğin; erkek çocuk gücün, soyun ve gururun temsilcisidir. Karapapah-Terekeme Türkleri arasında **"Kız bereket, oğlan devlettir"** anlayışı geçerlidir. Gelin eve girerken eli şerbete batırılır ve kapıya sürülür ki eve tatlılık getirsin. Kız baba evinden perşembe veya pazar günü çıkar. Kırklı kadın kırkı çıkana kadar hiç kimseyle bayramlaşmaz, kimsenin elini öpmez, kimseye elini öptürmez, elini vermez. Hamile kadın aş erdiği sırada neye bakarsa doğuracak çocuk ona benzeyecektir (http://www.tgdturkey.com/tr/kars/sehir-hakkinda/kulturu; http://www.karapapak.com/tr).

Terekeme- Karapapah Türklerinde Müzik Aletleri:

Halk oyunları müziklerini icra eden elemanların hiçbiri, icra ettikleri oyun müziklerini notaya bakarak veya notadan öğrenerek çalmamaktadır.

Yörede halk oyunlarının müzikleri, usta-çırak ilişkisi ile kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır. Düğün ve eğlencelerde üç veya dört çalgı eşliğinde müzik yapılmaktadır. Ancak yörede tespit edilen bu çalgıların bir bölümünün özellikle "Saz", "Davul", "Zurna"nın halk arasında kullanımı daha yaygındır.

Davul: Türklerin de en eski vurmali çalgılarından biri davuldur. Davul, Türklerin eski dinleri olan Şamanlık'ta dinsel törenler sırasında çalınırdı. Şaman din adamları kötü ruhları davul çalarak kovarlardı. Türkler Müslüman olduktan sonra davul eski işlevini yitirdi. Tuğ ve sancakla birlikte devletin egemenlik simgesi oldu. Divan-ü Lügat-it Türk'te (MS 1072-1074) geçen tovil/tovul "şahin av yapınca çalınan davul" kelimesinden hareketle özgün Türkçedir (Ergin, 1964: 356-365; Mahmud, 1943: 165).

Goşa Nağara: Goşa kelimesi Azerbaycan Türkçesinde "çift" demektir. Davul aynı iskelet üzerine monte edilerek yapılır. Goşa Nağara, çubuklarla çalınır. Davul'a ritimde eşlik eder. İskeleti, çınar ağacından veya demirden yapılır. Derisi ise deve derisinden yapılmaktadır.

Tar: Uzun saplı, İran, Azerbaycan, Gürcistan gibi ülkelerinde kullanılan telli bir çalgı aletidir.

Garmon: Çerkez ve Azeri halk oyunlarının vazgeçilmez müzik aletlerinden biridir. İskeleti çınar ağacından yapılır. Perde ve klavyeleri plastikten yapılmaktadır. Akordeondan farklılığı klavye sayısının fazla olmasıdır.

Zurna: Anadolu'da şimşir, dişbudak, ıhlamur, kızılçak, ceviz ve ardıc ağacından imal edilen zurna büyüklük ve ses rengine göre kaba zurna, orta kaba zurna ve cura zurna (Zil Zurna) olmak üzere üç çeşittir. Ustası, Vacip dayı (Güney, Gökhan, http://www.bulaniktutkusu.com/turkulerimiz_ve_sanatcilarimiz.asp).

Saz: Ülkemizde kullanımı en yaygın olan telli bir Türk halk çalgısıdır. Yörelere ve ebatlarına göre bu çalgıya, Bağlama, Divan sazı, Bozuk, Çöğür, Kopuz, Irızva, Cura, Tambura vb adlar verilmektedir. Bağlama ailesinin en küçük ve en ince ses veren çalgısı Cüre veya Cura'dır. Curadan biraz daha büyük ve curaya göre bir oktav kalından ses veren çalgı ise tambura'dır.

Bağlama ailesinin en kalın ses veren çalgısı ise Divan Sazı'dır. Tamburaya göre bir oktav kalından ses verir.

Kaval: Çoban çalgısı olarak bilinen kaval, yörede daha çok şimşir ağacından (nadiren livori, incir ve erik ağacından), altta 1 ve üstte 7 delikli olarak imal edilir. Dilli kaval ve dilsiz kaval olarak adlandırılan iki türü vardır. Dilli kavalın ucunda ses üretimini sağlayan bir düdük bulunur. Dilsiz kaval ise içi boş bir boru olup çalan kişi nefes teknikleriyle istenen sesi çıkarır (Güney, Gökhan, http://www.bulaniktutkusu.com/turkulerimiz_ve_sanatcilarimiz.asp)¹⁰.

Terekeme- Karapapah Türklerinde Düğünlerde Oynanan Oyunlar:

Yöremizde oynanan oyunlar Anadolu kültürünün bir yansımasıdır. Oyunlarımız, çocuk oyunları, düğünlerde oynanan oyunlar ve evde oynanan oyunlar olmak üzere ayrılır. “Ağır Terekeme”, “Tellice”, “Lezgi” (Hangi), “Galoş”, “Üç Ayak”, “Orta Çala”, “Süsen Sümbül”, “Kalender”, “Memmet Bağır”, “Alma-Dere”, “Çil Horuz”, “Düz Yallı”, “Narı”, “Şanalım”, “Kesme”...

Yallı: Bu havayla çok kalabalık, kızlı erkekli karma oynarlar. Çalgısız, yani yalnız türküsünü çağrılarak oynanan bu oyun çeşidini (Yallı) yalnız kadınlar veya yalnız erkekler düğün ve şenliklerinde yürütebiliyorlar. İki sevgilinin duygularını ses ve hareketle canlandırdığı için karma olarak meydana çıkmışlığı daha akla yakın ve konusuna daha uygundur. Sözleri, kız ile delikanlı arasında karşılıklı konuşma şeklindedir.

Lezgi: Tek, ikili, alaca dizi (kadın-erkek), toplu karşılamaz gibi değişik adlar alır. Tek oynandığında “Lezginka” denir. Toplu oynanırsa, yöreye göre “Lezgi”, “Lehuri” adını alır. Oyunda erkek kartalı, kadınsa sülünü simgelemektedir. Oyuncular haliz oluşturur, dönerek oynarlar, arada bir durdurulur. Bu sırada oyuncuların biri, kimi kez alanın ortasına

10 Davul ve Zurna: Kemo Dayı, Defcimiz: Naima Abla, Kamış Dütük: Ensar, Kaval-Şerafettin Şero, Alıyarların Fevzi, Mey: Godu Dayı, Tulum: Ensar ve Şero, Zurna ve Mey: Vacip Dayı

fırlayarak özel gösteri yapar. Tek kişilik gösteriler sırasında halkadakiler el çırpma ile yetinirler.

Üç Ayak: Yerli barlardan Üç Ayak, hareketlilik ve çeviklik gerektiren bir oyundur. Oyun sırasında ayaklar üç kez yere vurulur. Üç kez de yerinde sayar. Adını da bu üçlü hareketlerden almıştır. Kızlı-erkekli oynanır. Üç Ayak, Çabuk Üç Ayak, Ağır Üç Ayak ve Dik Halayları da vardır. Bunları 2-6 kişi oynarlar. Oyuna mendiller bayrak sayılarak tutulur. Dizler kırılır, omuzlar birbirine yapıştırılıp sıra dağlar misali halay çekilir.

Terekeme: Adını Terekemelerden (Karapapah) almıştır. Terekeme erkeklerinin alınganlığını, yiğitliğini; kadınlarının ise ağır başlı, çekingen davranışlarını yansıtır. Oyun çok ağır bir havada, iki kız oyuncunun, seyircileri ellerindeki mendili başlarına ve göğüslerine sürüp selamlamalarıyla başlar. Kars ve yöresinde kadın ve erkeğin birlikte yürüttüğü iki kişilik oyundur (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı - Türk Halk Oyunları Katalogu).

Laçın-Ters Laçın Barı: Kızlı-erkekli oynanır. Oyun sağ ayakta sallanmayla başlar. İki sağ, iki sol yerinde sallanarak yürünür. Ağırdan başlayan oyun git gide hızlanır. Sonra Ters Laçın oynanmaya başlanır. İki sağa yürünür, sallama yapılır. Üç sola çekilir. Yeniden sallama yapılır. Oyun böylece sürer, yalnız erkeklerle oynandığında çökmeler, atlamalar ve daha çevik hareketler yapılır. “Ters Laçın”de ters yönde ilerlendiği için, oyuna bu ad verilmiştir.

Halay: Ağırlama bölümüyle başlayanların ikinci bölümüne hızlı anlamında “yelli” denir. Türkmenler halaylara özellikle barlara “yallı” derler. Bunlar daha çok “nanaylar”la, yani sözlü olarak oynanır.

Bar: Genellikle kına gecelerinde damat oynatılırken oynanır. Parmaklar tutularak oyuna sağ ayakla başlanır ve ileriye doğru üç adım atılarak sol ayak ileri vurularak ilerlenir ve aynı şekilde geri dönülür. Oyun bu figürlerle sürer. Oyun, ileri çıkışlardan birinde sol ayağın öne vuruluşu sırasında biter.

Terekeme- Karapapah Türklerinde Ölüm:

Terekeme Türklerinde ölüm olaylarının duyurulması, ölenin yakınlarının ağlamasıyla olur. Olayı duyan komşular ölü evine toplanarak ölünün yakınlarının acılarına ortak olmaya, onları avutmaya ve ilk hazırlıkları yapmaya yardımcı olurlar. Ölüm esnasında eller yana çekilir, gözler kapatılır, çene bağlanır, ayaklar uzatılır. Ölü helvası daha mevta defnedilmeden yapılır ve defnedilinceye kadar da dağıtılır. Bunun dışında birde Cuma günleri ruhları şad etmek için helva ekmek dağıtılır. Vefat eden kişi öldüğü günden üç gün sonra mevlit, yani Terekemelerdeki adıyla “**hayrat**” okutulur. Öldüğü günden itibaren yedi gün boyunca her akşam Kuran okutulur. Kırkıncı günün sonunda, tekrar bir mevlit okutulur buna da Terekeme Türklerinde “**kırkını sindirme**” denir. Elli ikinci gece ölünün eti kemiklerinden ayrıldığı gece olarak bilinmektedir ve bundan dolayı kolay ayrılması için Kuran okutulmaktadır. Bunun ardından elli ikinci gecesi yakın akrabaları ve imam eşliğinde bir mevlit daha okutulur ve en son olarak da vefat eden kişinin bir yılı dolduğunda tekrar bir mevlit okutulur (bunu her sene ölüm günü tekrar edenler de vardır). Karapapah-Terekeme Türkleri ölen kişinin gözüne toprak dökerler. Böylece gözünün doyacağına ve gözünün geride kalmayacağına inanırlar. Ölen kişinin hayrına 1, 3, 7 ve 40. günlerinde “**éhsan**” (**ihsan**) adı verilen yemekler verilir. 52. gününde ise Kuran-ı Kerim okutularak fakirlerin karnı doyurulur. Bunun nedeni ise 52. günde ölünün etinin kemiğinden ayrılmaya başladığı, iskelet sisteminin bozulduğu ve bu esnada onun acı çektiğinin düşünülmesidir. 52. günde yemek dağıtılarak fakir fukaranın duasının alınması ve ölünün daha az acı çekeceğine inanılır. Bu uygulama ölünün birinci yılında da tekrarlanır. Bu inanış aslında bütün Türk kavimlerinde var olan bir inanıştır. Karapapah-Terekeme Türkleri bayramlarda kapı pencerelerini açık tutarlar. Ruhun ölmezliğine inanan bu insanlar böylece ruhun evlere girebileceğini ve istediklerini alabileceklerini düşünürler (Kalafat, 2000:258.Novruzova, 2005:62-63).

Terekeme- Karapapah Türklerinde Sayacılık:

Sayacılar bir bakıma çoktan beri halk arasında önemini yitirmiş olan Dede Korkut’un rolünü oynamışlardır. Sayacıların söylediği maniler ve şiirler tıpkı Dede Korkut hikâyesindeki sözler gibi öz ve sadedir.

Terekeme- Karapapah Türklerinde Yeminler (Antlar):

Allah taş etsin ki...

Allan belamı versin ki...

Vallahi...

Billahi...

Kuran çarpsın ki...

Ekmek gözümü tutsun ki...

İki gözüm önüme aksın ki...

Bu toprak hakkı... (Çetinkaya, 2005:49-72).

Akar suya ant olsun ki...

O çıkan güneş hakkı...

Şart olsun ki... (Çetinkaya, 2005:49-72)

SONUÇ

Bir toplum veya toplumsal bir sistem, değerler bütünüdür araştırılıp incelenmesiyle anlaşılabilir. Halk inançları kavramı da araştırılması gereken kavramlardan biridir. Halk inançları, düşünlerle, gündelik yaşayışla, iktisadi, ticari, davranışla, hava tahmini, güzel sanatlar ve edebiyatıyla vb. yüzlerce konuyu ihtiva eden zenginliğiyle, bunların yer yer manevi ve dini inançlarla ilgi göstermesiyle elbette çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Halk inançlarının felsefesi vardır. Halk inançları sadece Terekeme -Karapapak Türklerinin değil diğer bütün Türklerinde ortak konusudur. Mitolojisinin bir ürünü değil, aynı zamanda yaşayan halk inançlarımızın da sık rastlanılan bir motiftir. Terekeme -Karapapak Türkleri Halk inançları ile ilgili yapılacak yeni çalışmalar, Terekeme -Karapapak Türklerinin Türk halk inançlar sistemindeki yerini ortaya çıkaracak ve konunun daha fazla

berraklaşmasını sağlayacaktır. Bu çalışma da ise Muş - Bulanık ilçesinde yaşayan Karapapah-Terekeme Türklerinin halk inançları ele alınmıştır.

KAYNAKÇA

- AKÇORA, E. Rusya'nın Kafkasya Siyaseti ve Geçmişten Günümüze Çeçenler, İstanbul,1996
- AKDAĞ, M..Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgaları, Celali İsyanları, Ankara,1975
- AKPINAR, Y. "Nügari Mir Hamza", Azeri Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul,1994
- AKSAKAL, Ali "Türk Kültüründe Hıdırellez", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Temmuz,1990, Yıl.4, S.43, s.45, 50.
- ALEXANDRE G. Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul,2000
- ALP, Münevver "İstanbul'da Eski Hıdırellezler", Türk Folklor Araştırmaları, Haziran 1974, Yıl.25, C.25, S.299, s.7011
- ALUS, Sermet Muhtar, "Rûz-u Hızır", Türk Folklor Araştırmaları, Haziran 1951, Yıl.2, C.1, S.23, s.354.
- ALYILMAZ, S. Borçalılı Bilim Adamı, Eğitimci, Şair Valeh Hacılar, Ankara,2003
- ANDREWS, P. A. Türkiye'de Etnik Gruplar, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, ANT Yayınları, İstanbul,1992.
- ARAS, Enver, "Türklerde Hıdırellez Geleneği", Milli Folklor, Yaz,2002, Yıl.14, C.7, S.54, s.50.
- _____ Çıldır Âşık Şenlik, Hayatı, Şiirleri ve Hikayeleri, Ankara,1995
- ASLAN, K. (1994). Ahıska Türkleri, Ankara
- AŞIKPAŞAOĞLU. Tevârih-i Al-i Osman, Atsız Neşri, İstanbul,1949
- AYDIN, M. Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar, İstanbul,2005.
- BALA, M. "Karapapak", İslam Ansiklopedisi, M.E. B.Yay. Cilt: 6, İstanbul,1967, s. 339
- _____ Kumuklar, İslam Ansiklopedisi, Cilt: VI,1970, s. 986
- _____ "Çerkezler", İslam Ansiklopedisi, Cilt: 3, İstanbul,1993, s. 375
- BAŞGÖZ. Yunus Emre I, İstanbul,2003.
- BAYRAM, İ. Ağrı Eleşkirt İlçesi Merkez Ağzı, Atatürk Üniversitesi, Lisans Tezi, Erzurum,1976.
- BERKOK, İ. Tarihte Kafkasya, İstanbul,1981.
- BİNBAŞI NAZMİ. Kafkasya ve Türkistan, İstanbul, 1334.
- CAFEROĞLU, A. - Yücel, T. "İran'da Türkler", TDEK, Ankara,1976.
- _____ "Karapapahlar", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara,1976.
- CAFEROĞLU, A. "Anadolu Ağızlarında İçses Ünsüz Benzeşmesi", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten,1958, s.1-11.
- _____ Kafkasya Türkleri, Ankara,1983a.
- _____ Türk Kavimleri, Ankara,1983b.
- _____ Türk Kavimleri, Enderun Kitabevi, İstanbul,1988.
- _____ Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, Türk Dil Kurumu Yayınları: 62, Ankara,1995.
- CELİLOV, A. F. Azerbaycan Dilinin Morfonologiyası, Bakı (Çev. Mehmet Göçmez, Azerbaycan Dilinin Ses ve Şekil Bilgisi, G. Ü. Kırşehir Fen-Ed. Fak. TDE Bölümü Bitirme Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mahmut Sarıkaya, Kırşehir, 2004),1988.
- CEMŞİDOV, Ş. Kitab-ı Dede Korkut, Ankara,1990.
- ÇELEBİOĞLU, A. Türk Ninniler Hazinesi, İstanbul,1995.
- ÇETİNKAYA, N. Kızılbaş Türkler, İstanbul,2005.
- _____ Çıldır Âşık Sempozyumu Ankara,2000.
- DAŞDEMİR, M. "Terekeme/Karapapah Ağızlarındaki İkili Biçimler ve Bunların Etnik Kökenle İlişkisi", [Bildiri], II. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı. (Mayıs), Kars,2009.
- DEMİR, A. F. "SSCB'nin Dağılmasından Sonra Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", Değişen Dünya ve Türkiye, Der. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul,1996.
- _____ Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya, İstanbul,2003.

- DEMİRTAŞ, A. "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi, Sayı 41, Erzurum,2009.
- DERLEME SÖZLÜĞÜ Cilt: I-XII, Ankara,1993.
- DEVLET, N. "Kuzey Kafkasya'nın Dünyu Bugünü", Yeni Forum, Mayıs,1996, Sayı:7
- DOĞAN A. Türklerin Tarihi, 1. Kitap, İstanbul,1997.
- _____ Türklerin Tarihi, 4. Kitap, İstanbul,1997.
- _____ Türklerin Tarihi, 5. kitap, İstanbul,1997.
- DOĞAN, İ. Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar, İstanbul,1998.
- DÜNDAR, S. - Çetinkaya, H. Terekemeler (Karapapak Türkleri), (El Kitabı), Eylül,2004.
- EBÜLGAZİ BAHADIR HAN, Şecer-i Terakime, Türklerin Soy Kütüğü. (Haz. Muharrem Ergin), Tercüman, 1001 Temel Eser.
- EFENDİOĞLU, S. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume, 4/3, Spring,2009, 808-809.
- ELÇİBEY, E. Fars Şovenizmi, Çev.: Cavit Veliyev, http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=com_content&task=view&id=40&Itemid=41
- ELİTOK, N. Muş İlinde Derlenen Mâniler Üzerine Bir İnceleme, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi,2006.
- ERCİLASUN, A. B. Kars İli Ağızları - Ses Bilgisi, Ankara,1983.
- _____ Irak Türklerinin Dil ve Edebiyatı, Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri,1987.
- EREL, Ş. Dağıstan ve Dağıstanlılar, İstanbul,1961.
- ERGİN, M. Türk Dil Bilgisi, İstanbul,1993.
- ERKAN, A. O. Tarih Boyunca Kafkasya, İstanbul,1999.
- ERÖZ, M. Türkiye'de Alevilik Bektaşilik, Ankara,1990.
- ƏSGƏROV, Ə.Ümum Təhsil Məktəbi Şagirdlərində Ekoloji Mədəniyyətin Formalaşdırılmasının İmkanları və Yolları, Naxçıvan, 2008.
- EYÜPOĞLU, İ. Z. Şeyh Bedreddin ve Varidat, İstanbul,1987.
- FANİNA W. H. Kafkasya Üzerine, Kafkasya Yazıları, Çev : Ali Çurey, İstanbul,1997.
- GÖKALP, Z. Türkçülüğün Esasları, İstanbul,2003.
- GÖKÇE, C. Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti, İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları,1979.
- GÖLPINARLI, A. "Kızılbaş", İslam Ansiklopedisi, Cilt: 6, s. 789
- GÖMEÇ, S. Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Ankara,1999.
- GÜLŞEN S. A. "Görkemli Âlim Muharrem Ergin Bey (1923 Gönye - 6 Ocak 1995 İstanbul)", Prof. Dr. Muharrem Ergin'e, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 4, Aralık,2005, s. 10-25
- GÜRSOY, C. Volga, Türk Ansiklopedisi, Cilt: XXXIII,1984, s. 319
- HABİÇOĞLU, B. Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, İstanbul,1993.
- HACILAR, V. Karapapah Mehralı Bey, Tiflis,1996.
- _____ Azərbaycan Halk Destanları, Efsane, Esatir ve Nağılları Deyimleri, Bakü ,1999.
- _____ Borçalı Mehralı Bey Tarihi Hakikatlerde, Tiflis,2001.
- _____ Azərbaycan Folklor Ananeləri (Gürcistan'daki Türk Dilli Folklor Örnekləri Esasında), Tiflis,1992.
- HEKİMOĞLU, M. İ. Oğuz Terekeme Halk Merasimleri ve Meydan Temaşaları, Bakü,1997.
- HİZAL, A. H. Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Davası, Orkun Yayınları, Ankara,1961.
- İBRAHİMOV, M. R. "Dağıstan Halkları XX. Yüzyılında Etnodemografik Problemler", Yeni Forum, Mart, 1996,s. 33
- İLHAN, S. Kafkasya'nın Gelişen Jeopolitiği, Ankara,1999.
- JOHN F. B. Rusların Kafkasya'yı İşgali ve Şeyh Şamil, İstanbul,1996.
- JOSEPH V. H. Osmanlı Tarihi, Çeviren: Mehmed Ata - Prof. Dr. Abdülkadir Karahan, İstanbul,1990.
- KAFKASYA Yeni Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 5, İstanbul,1985, s. 1620
- KAFKASYA, Rehber Ansiklopedisi
- KAFLI, K. Şimali Kafkasya, İstanbul,1942.

- KALAFAT, Y. (), "Eski Türk İnançlarının Kars Yöresindeki İzleri", 4. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Ankara,1992, s. 149-169
- _____, "Türklerin Dini Tarihi - Türk Halk İnançlarında Ters Motifi, Prof. Dr. Abdurrahman ÇAYCI'ya Armağan, Ankara 1995, s. 297, 307
- _____, "Gürcistan Kültüründen Manzaralar", Yeni Düşünce, 3-9 Ağustos 2001, Sayı 2001/31, 2001,s. 26-30
- _____, "Güney Kafkasya'da Az Bilinen Bir Türkistan", 2003.
- _____, Türk Mistik Kültüründe "Er" veya Halk Kültürümüzde "Er Tiplemesi", VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Türk Halk Kültüründe Gelenek, Görenek ve İnançlar / Traditions, Customs And Beliefs İn Turkish Folk Culture, 9. Oturum - Sesion 9, 30.06.2006 Cuma
- _____, "Ağrı Dağı ve Yakın Çevresi Örnekleri ile Türk Kültürlü Halklarda taş Kültü", III.Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un gemisi Sempozyumu, 12-14 Ekim 2010, İstanbul, 2011, s.359-370.
- _____, "Lenkeran Folklor Müşaveresi ve Azerbaycan Halk Sufizmi", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1998, S. 3, s. 168.
- _____, Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları II, Kaşkayiler – Terekemeler – Elsevenler – Karakoyunlular – Kiresunlular – Avşarlar – İsmaili Hazaralar – Kengerliler – Caferiler – Karamanlılar – Nigariler – Ayrımlılar – Kekailer – Şebekler – Navıllar – Sarulular, 2005:145.
- _____, Balkanlardan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları -I- T.C Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002
- _____, Bakü-Ceyhan Kültür Hattı, Ankara, 2000.
- _____, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançları İzleri, Ankara 2010, s. 290-295
- _____, Türk Dünyası Karşılaştırmalı Türkmen Halk İnançları, ASAM, Ankara 2000.
- KAMACI, E. Çerkez Tarihi (Abazalar, Adigeler, Ubıhlar, Çeçenler, Dağıstanlılar, Osetinler, Karaçaylar, Balkarlar, Lazlar, Gürcüler), Eylül,1992.
- KANTARCI, H. "Kafkasya Jeopolitiğinde Kriz Alanları ve Güç Mücadelelerinin Türkiye'ye Etkileri, 2023, Sayı: 53, Eylül, 2005,s. 34
- KARAKHİ, M. T. Kafkas Mücahidi İmam Şamil'in Gazavatı, (Çev. T. Cemal Kutlu), İstanbul,1987.
- KARAMAN, E. Azerbaycan Ağızları Üzerine Bir Deneme, Journal of Qafqaz University, s. Number 20, 2007,s. 98, 99.
- KARAMANLI, M. H. "Gürcistan", DİA, C. XIV, İstanbul,1996, s. 310
- KARAPAPAKLAR, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: XXIV, s. 470
- KARİNİ, J. Erdebil İli Ağızları, Doktora Tezi, Ankara,2009.
- KAŞIKÇI, N. - Yılmaz, H. Aras'tan Volga'ya Kafkaslar - Ülkeler - İz Bırakanlar, TÜRKAR, Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu, Ankara,1999.
- KAVAKLIÇEME, H. Kars ve Iğdır Azerbaycan Türkleri Ağzı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin), Yüksek Lisans Tezi, Erzurum,2010.
- KEMALOĞLU, M. "Kafkasya'ya Bakışımız ve Ermeniler (I. Bölüm)", Kalgay Dergisi, Yıl: 11, Sayı: 41, Temmuz-Ağustos-Eylül,2006a.
- _____, "Kafkasya'ya Bakışımız ve Ermeniler (II. Bölüm)", Kalgay Dergisi, Yıl: 11, Sayı: 42, Ekim-Kasım-Aralık,2006b.
- _____, Terekeme-Karapapah Türkleri Ağzına Ait Sözcükler "Muş-Bulanık Çevresi", Türkiyat Mecmuası, C. 22 / Bahar, 2012, s. 61-97
- _____, Terekeme-Karapapak Türklerinde Dualar (Alkışlar) ve Beddualar (Kargışlar), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Spring / Bahar 2011- Issue / Sayı 26, s. 55-75
- KEMALOĞLU, Ş. - Kemaloğlu, M. Elçibey'in Düşünceleri ve Kanun Devleti, Ankara.2007.
- KIRZIOĞLU, M. F. Kars Tarihi, İstanbul,1953.
- _____, "Cenubi Garbî Kafkas Cumhuriyeti", Türk Kültürü, Sayı: 72, Ekim,1968, s. 958-959
- _____, "Ahıska Bölgesi ve Türklük", Türk Kültürü, Sayı: 87,1970, s. 203-206
- _____, Dede Korkut Oğuznameleri Işığında Karapapaklar: Borçalı-Kazak Urğunun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış, Atatürk Üniversitesi Yay, Erzurum,1972.
- _____, Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, Ankara,1992.

- Osmanlıların Kafkasya Ellerini Fethi (1451-1590), Ankara,1993.
- Khazarlar'ın Borçalı ve Kazah Boylarından Oluşan Karapapaklarda Çağımızda İnsan Heykeli Kabir taşı Yapma Geleneği, Türk Kültürü Araştırmaları (Prof. Dr. Oktay Aslanapa Armağanı), s. 229-254, Ankara,1995.
- “Çıldırli Âşık Şenlik'te Vatan ve Millet Duyguları”, Âşık Senlik Sempozyumu Bildirileri, Ankara, T. C. Kültür Bakanlığı Yay.: 161,1997.
- Çıldır Köyleri Seyahat Notları-I, Bizim Ahıska, Üç Aylık Kültür Dergisi, Sayı: 9, Yıl: 4, Kış,2008.
- Çıldır Köyleri Seyahat Notları-II, Bizim Ahıska, Üç Aylık Kültür Dergisi, Sayı: 13, Yıl: 5, Kış,2009.
- KOÇ, A. Kelime Sonunda Ünsüz Türemesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 47
- KÖKTEKİN, K. Doğubayazıt Ağzının Ses Özellikleri, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 33,2007.
- KURAT, A. N. Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara,1992.
- KUTALMIŞ, O. G. Türkçe İnsan Adları ve Anlam-Kökenleri, İstanbul,2003.
- KÜTÜKOĞLU, B. Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, İstanbul,1993.
- LANG, D. M. Gürcüler, İstanbul,1997.
- LEONTİ L. Çerkesya, Tarihi Etnografik Makaleler, 1857-1862-1866 Çivi yazıları, Çeviren: Papşu Murat, İstanbul,2003.
- MELİKOFF, I. Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe, İstanbul,2004.
- MEMMEDLİ Ş. Gocaeva G. (2009).Gürcistan Türklerinin Kars'a ve Türkiye'nin Diğer Bölgelerine Göç Hareketleri”, 2. Uluslar Arası Kafkasya Tarih Sempozyumu Kitabı, Erzurum, s. 219-226.
- Paralanmış Borçalı veya 1918 Yılı Ermenistan-Gürcistan Muharebesinin Acı Neticesi, Azerneşr Yay, Bakü,1991.
- Azerbaycan Edebiyatının Borçalı Qolu, Monoqrafiya, Tbilisi, Kolori,2003.
- MEMMEDOV, N. Azerbaycan'da Yer Adları, Bakü,1993.
- MERÇİL, E. Gürcistan Tarihi - Eski Çağlardan 1212'ye Kadar, Ankara,2003.
- METCUNATUKA, İ. Kafkas Tarihi, İstanbul, Hürriyet Matbaası,1330.
- METİN E. Karakalpak Âşık Tarzı Şiir Geleneği Üzerine Araştırmalar, Milli Folklor, Sayı: 35, Güz, 1997,s. 10-16
- MÜTERCİMLER, E. Geleceği Yönetmek/Yüksek Stratejiden Etki Odaklı Harekâta, İstanbul,2006.
- NASKALİ, E. G. - Duranlı, M. Altay Türkçesi Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara,1999.
- NEBİYAR, İ. Sulduz Karapapakları Hakkında, Qarapapaqlar Dergi, sayı 1, 2005,s. 9-13
- NOVRUZOVA, Gülrəyhan, Dağıstan Derbent Bölgesi Terekeme Türklerinin Dini Hayatı, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- OKATLI, S. Anadolu Ağızlarında Ki Bağlama Edatı İle Kurulan Yardımcı Cümleler, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 21, Yıl: 2006/2, s. 453-465
- ORHAN A. Karapapaklar (Seminerler Çalışması), İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitim Bölümü, Malatya,1998.
- Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Sünnet'in Şii Akidesine Tenkidleri. İstanbul,2000.
- ÖGEL, B. İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara,1984.
- ÖZBAY, Ö. Düünden Bugüne Kuzey Kafkasya, Ankara,1995.
- ÖZEY, R. Tabiatı, İnsanı ve İktisadı ile Türk Dünyası, İstanbul,1996.
- ÖZKAN, N. Türk Dilinin Yurtları, Ankara,2003.
- ÖZTÜRK, M. Kafkasya'nın Tarihi Coğrafyası ve Stratejik Önemi, Genelkurmay ATASE - Sekizinci Askeri Tarih Semineri I, Ankara,2003.
- RAMAZAN, M. Bir Kafkas Göçmeninin Anıları, İstanbul,1997.
- RZEVİ, M. Sulduz Karapapakları Hakkında, Qarapapaqlar Dergi, sayı 2,2005, s. 8-12
- SARAY, M. Kafkasya Araştırmalarının Türkiye için Önemi, Kafkas Araştırmaları I, İstanbul,1988.
- SARIKAYA, M. - Seyfel, M. Kırşehir Abdal/Teber Dili Ve Anadolu, Azerbaycan, Özbekistan Gizli Dilleriyle İlgisi, TÜBAR-XV-Bahar, 2004,s. 244

- Güney Azerbaycan Türkçesi, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri,1998.
- Azerbaycan Türkçesinde Geniş Zaman ve Şimdiki Zaman Çekimleri İle Güney Azerbaycan Türkçesindeki Örnekleri, TÜBİTAK-X-Azerbaycan Türkçesi,2001.
- Teklik İkinci Kişi Emir Çekimlerinin Anadolu ve Azerbaycan Ağızlarındaki Değişik Örnekleri Üzerine, TÜBAR-XXV-Bahar,2009, s. 146
- SAYDAM, A. Kafkasya'da Bağımsızlık Mücadeleleri ve Türkiye, KTÜ, Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Trabzon,1993.
- SEVİNÇ, N. Türkiye'nin Türklükle İlgisi Kesiliyor, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Sayı: 272, Ağustos, 2009,s. 46
- SEYİDOV, Mirali, Azerbaycan Halkının Soykökünü Düşünürken, Bakü,1989.
- Azerbaycan Mitolojiktetekfekkürünün Kaynakları-I. Akt.Abdulkadir ERKAL, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 5, 1996, 125-154.
- STRECK, M. "Kaf Dağı", İ.A, Cilt: VI, İstanbul,1967, s. 59-61
- SÜMBÜLLÜ, Yusuf Ziya, Tıbbi ve Mistik Folklor Açısından Aş Erme, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Dergisi, Cilt 11, Sayı 23, 2004, S133-143.
- SÜMER, F. Safevi Devletinin Kuruluşu, Ankara,1992.
- ŞAHİN, M. "Transkafkasya Siyasi Coğrafyasında Etnik Dağılımın Etkileri", Avrasya Etüdleri, TİKA Yay., Yaz, Sayı 19,2001, s. 33-35
- ŞAPOLYO, E. B. Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi, İstanbul,1964.
- ŞİRALİYEYEV, M. Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları, Bakü,1962.
- TANYU, Hikmet, Türklerin Dini Tarihi, Türk Kültür Yayını, İstanbul, tarihsiz
- "Dini Folklor veya Dini-Manevi Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerine Bir Araştırma" A.Ü.İ.F. Dergisi, C. XXI, 1976,s. 123-142.
- TAVKUL, U. Kafkasya Dağlarında Hayat ve Kültür, İstanbul,1993.
- Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya, Ötüken Yayıncılık, İstanbul,2002.
- Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları, Yeni Türkiye Yay., 2002.
- TAZEBAY, İlkden- AKPİNAR, Nevin, Türk Kültüründe Bahçe, bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:54, 2010, 243-253.
- TİŞKOV, V. A., Filipova, E. İ. Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, ASAM Yayınları, Ankara,2000.
- TOGAN, A. Z. V. Azerbaycan Etnografisine Dair, Azerbaycan Yurt Bilgisi, Sayı: 150, s. 101-107, Azerbaycan Yurt Bilgisi, Sayı: 18, 1933,s. 247-253
- Azerbaycan Etnografisi, II,1933.
- "Azerbaycan", İ. A., Cilt: II, İstanbul,1944, s. 94
- Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul,1970.
- TURAN, O. Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ankara,1965.
- Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul,1971.
- TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARI SÖZLÜĞÜ, TDK.<http://tdkterim.gov.tr>
- UYSAL, İ. N. Karaman İli Ağızlarının Ses Özellikleri Bakımından Türkiye Türkçesi Ağızları Arasındaki Yeri, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/1 Winter,2010.
- ÜLKE RAPORU, Avrasya Dosyası Sayı: 1, 2001,s. 1
- VALEHOĞLU F. Karapapaklar ve Onların XIX. Yüzyıl Harp Tarihi, Bakı,2005.
- Karapapakların Etnik Serhatları, Qarapapaqlar Dergi, sayı 2, 2005,s. 3-7
- Borçalı Türklerinin Menşei ve Etnik Sınırları, Qarapapaqlar Dergi, Yıl: 5, Sayı: 14, Tiflis,2009.
- YALÇINKAYA, A. Kafkaslar'da "Türkî" Kavimler: Çerkezler, Abhazlar, Kabartaylar, Adıgeler, Çeçenler, İnguşlar, Dağıstanlılar ve Diğerleri, Akademik Bakış, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, Sayı: 9, Mayıs,2006.
- YEGANE, İ. Karapapakların Tarih ve Kültürüne Bir Bakış, Nogadey,1990.
- YENİARAS, O. Karapapak ve Terekemelerin Siyasî ve Kültürel Tarihine Giriş, İstanbul,1994.

YILMAZ, S. Karapapak (Terekeme) Türkleri, Ankara,2007.

YUND, Kerim, “Türkiye’de Hıdırellez”, Türk Folklor Araştırmaları, Mayıs, Yıl.11, C.6, S.130, 1960, s.2139.

YÜZBEY, İ. Ahıskalı Türkler ve Kùltürleri, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/7 Fall.,2008.

<http://www.tgdturkey.com/tr/kars/sehir-hakkinda/kulturu>

<http://www.karapapak.com/tr>

<http://www.gizlitarh.com/index.php?e=228>, "Kuzey Kafkasya’da İslamiyet”.